

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОЦЕСУ ДОРОСЛІШАННЯ ТА СТАРІННЯ ОСОБИСТОСТІ

SOCIAL PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PERSONS' MOVING INTO ADULTHOOD AND AGEING

У статті представлено огляд емпіричних досліджень, присвячених соціально-психологічним аспектам процесів дорослішання та старіння. Зазначено, що сприйняття віку визначається соціокультурним контекстом. Зміни особистої ідентичності, пов'язані з віком і фізичним станом, є частиною процесу дорослішання та старіння. Указано, що поширені в суспільстві стереотипи щодо процесів дорослішання та старіння призводять до закріплення асоціації старості з фізичними й когнітивними втратами, ригідністю, нестачею продуктивності, деменцією, слабкістю, загальмованістю, некомпетентністю, безпорадністю. Наявні стереотипи щодо дорослішання, старіння та старості відображаються на рівні самосприйняття особистості, зокрема в її віковому аспекті. Негативні й позитивні ярлики щодо старості впливають на особистісну пересторогу індивіда стосовно власного процесу дорослішання та старіння. Вікове самосприйняття особистості зазвичай є більш позитивним, аніж уявлення про інших людей – представників тієї ж вікової групи. Порівняння себе з однолітками, які стикнулися з більш сильним спадом і більшими втратами, зумовленими віковими особливостями, використовується особистістю як компенсаторна стратегія потенційно збиткових ефектів, пов'язаних із віковим зниженням самоцінності. Спираючись на наявні в суспільстві стереотипи про дорослішання та старіння, представники певних вікових груп можуть знижувати власні очікування й домагання, що парадоксально може слугувати основою для зростання їх задоволеності життям.

Ключові слова: дорослішання, старіння, вікова ідентичність, суб'єктивний вік особистості, вікове самосприйняття, сприйняття віку.

The article provides an overview of the results of empirical studies of social psychological aspects of persons' moving into adulthood and ageing. It is stated that the perception of age is determined by the socio-cultural context. Changes in personal identity related to age and physical condition are part of the process of maturation and aging. It is pointed out that common stereotypes about the processes of moving into adulthood and aging lead to the association of old age with physical and cognitive losses, rigidity, lack of productivity, dementia, weakness, retardation, incompetence, helplessness. Existing stereotypes about growing up, aging and old age are reflected in the level of self-perception of the individual, in particular – age self-perception. Negative and positive labels about old age affect an individual's personal caution about their own process of growing up and aging. Age self-perception of a person is usually more positive than the perception of other people – members of the same age group. Comparing yourself to peers who have experienced a greater decline and greater loss due to ageing is used by the individual as a compensatory strategy for potentially detrimental effects associated with age-related decline in self-esteem. Based on the existing stereotypes in society about growing up and ageing, members of certain age groups can lower their own expectations and demands, which, paradoxically, can serve as a basis for increasing their life satisfaction.

Key words: moving into adulthood, ageing, age identity, subjective age, age self-perception, perception of age.

УДК 159.923.2:316.346.32
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.32.33>

Донець О.І.

к. психол. н.,

доцент кафедри соціальної психології та психології управління

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. У психологічній науці процес розвитку зазвичай розглядаються в тісному взаємозв'язку з процесом дорослішання. На тлі фізіологічних змін, що спостерігаються на рівні організму, відбуваються також і перетворення психічних процесів і функцій, результатом яких є формування особистості. Кожний окремий віковий період асоціюється з відповідними віковими завданнями, що постають перед індивідуумом, позитивне вирішення яких є своєрідним маркером успішності подолання означеного етапу розвитку. Разом із тим саме сприйняття віку особистості як на рівні суспільства в цілому, так і на рівні конкретного індивіда визначається соціокультурним контекстом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На початку ХХ сторіччя західна медична спільнота почала визначати старість і похилий вік як патологію, зосередившись на асоційованих із нею втратами, порівняно з молодшими

дорослими, фізичних і когнітивних функцій [13]. Соціальні геронтологи в 1940–1950 років об'єктивували та маргіналізували старість, сфокусувавшись на так званих «проблемах старості» й тому, що треба робити зі старими людьми [34]. У 60-х роках ХХ сторіччя популяризація теорії І. Каммінг і В. Генрі [11], яка стверджувала, що старі люди ізолюють себе готуючись до смерті, призвела до визначення старості як часу самотності, а специфіка медичного обслуговування закріпила дві інші негативні асоціації з похилим віком – фінансові негаразди й уразливість перед хворобами [4]. Подібна маргіналізація має місце й нині: соціальні стереотипи щодо старості формують портрет фізичних і когнітивних втрат [14], ригідності, нестачі продуктивності, деменції, слабкості, загальмованості, некомпетентності й безпорадності [8; 10].

Постановка завдання. У дослідженні ми прагнемо проаналізувати соціально-психоло-

гічні аспекти процесів дорослішання та старіння, а саме те, як суспільство впливає на уявлення людини про вік і різні вікові періоди в цілому та вікове самосприйняття особистості зокрема.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дорослішання та старіння можуть бути визначені як процес, у якому люди, рухаючись крізь різні стадії свого життя, акумулюють роки й накопичують досвід змін біологічних, соціальних і фізіологічних функцій [33, с. 12]. Зміни особистої ідентичності, пов'язані з віком і фізичним станом, очевидно, є частиною процесу дорослішання та старіння [9]. Разом із тим схоже, що суспільство контролює соціальний аспект дорослішання та старіння, вповноважуючи індивіда в різні вікові періоди на певні види соціально схвалюваної активності, водночас обмежуючи доступ до інших її видів. Можна казати, що суспільство визначає певні очікування щодо поведінки індивіда згідно з його віком [26].

Історично старіння сприймається як небажане явище. У суспільній свідомості існує уявлення про певний перехід – від існування, що раніше було джерелом задоволення, до такого, при якому старі люди постають слабкими, недієздатними особами з поганим здоров'ям, що потребують підтримки та допомоги з боку оточуючих їх людей і спільноти в цілому [27; 39]. На думку науковців, люди живуть у страху перед старістю та старінням [42].

Вивчаючи фактори, які обумовлюють сприйняття в соціумі старих людей і старості, серед визначальних чинників А. Фелан вказує на таке: 1) гендер того, хто сприймає, і того, кого сприймають; 2) рівень обізнаності; 3) характер і якість контактів з людьми похилого віку; 4) культурний вплив; 5) модернізацію; 6) мас-медіа (портрети, які представлені в медіа, є потужним інструментом впливу на ставлення й погляди щодо осіб похилого віку та старіння) [32].

Найявні стереотипи щодо дорослішання, старіння та старості, безперечно, відображено й на рівні самосприйняття особистості. Так, публічний дискурс на кшталт образів, представлених у засобах мас-медіа, впливає на самосприйняття похилих людей, а негативні й позитивні ярлики щодо старіння впливають на особистісну пересторогу індивіда стосовно власного процесу дорослішання та старіння [30].

Згідно з результатами досліджень, на телебаченні люди похилого віку представлені недостатньо, особливо це стосується жінок означеної вікової категорії [5; 14; 35]. Аналіз публікацій у журналах і газетах указує на майже повну відсутність образу літніх людей у рекламі [29; 40]. Коли літні люди все ж з'являються в друкованих медіа, вони постають

переважно як залежні особи, які втратили соціальні зв'язки [12], мають проблеми зі здоров'ям і потребують допомоги щодо їх вирішення [43]. І хоча деякі дослідження демонструють, що в он-лайн дискурсі порушуються певні позитивні теми, які стосуються вікової ідентичності особистості, домінуючими залишаються послання, пов'язані з темою здоров'я [28].

Отже, стереотипні уявлення про старість відбиваються в самосприйнятті особистості. Але чи є це відображення еквівалентним? Результати досліджень продемонстрували, що образи щодо похилого віку та старості, поширені серед громадян Сполучених Штатів, є загалом більш негативними, аніж уявлення людей похилого віку щодо них самих [16; 17]. При порівнянні відповідей досліджуваних – рейтингів проблем для самих себе та для більшості представників їхнього віку – установлено значні розбіжності. Старші дорослі продемонстрували віру в те, що стикаються зі значно меншою кількістю проблем у важливих сферах життя (здоров'я, фінанси та соціальна взаємодія), аніж більшість їхніх однолітків. Інші дослідження продемонстрували подібні результати [6; 7; 36], а також тенденцію до зростання з віком самозахисного протиріччя між Я-концепцією та концепцією генералізованого іншого [6; 22], яке, по суті, є продуктом соціального порівняння.

Згідно із сучасними уявленнями, заснованими на класичній концепції Л. Фестінгера про самооцінку та самодосконалість як про дві базові функції соціального порівняння, існує три основні типи соціального порівняння: 1) порівняння з тими, хто має вищий статус (займає більш вигідну позицію) за суб'єкта порівняння; 2) порівняння з тими, хто за статусом є нижчими за суб'єкта порівняння; 3) порівняння з подібними до суб'єкта порівняння іншими [22; 41]. Науковцями аргументована думка, що стратегічне порівняння з нижчими за статусом за себе іншими, вищими за себе іншими й подібними до себе іншими є важливими стратегіями, пов'язаними з розвитком індивіда [19; 22]. У теорії контролю життєвого шляху Дж. Гекгаузен та Р. Шульц пропонують ідею, що стратегічне соціальне порівняння може відігравати головну роль у підтримці так званого первинного та вторинного контролю [23; 37]. Первинний контроль, згідно з ідеями авторів, спрямовується в зовнішній світ і сприяє зміні оточення, узгоджуючись з інтересами й бажаннями індивіда. На противагу, вторинний контроль є спрямованим на власне «Я», сприяє максимізації та захисту емоційних і мотиваційних ресурсів індивіда для довготривалого первинного контролю. Порівняння себе з вищими за статусом іншими може

сприяти підвищенню первинного контролю, тоді як порівняння себе з нижчими та схожими на себе іншими – вторинного контролю.

При порівнянні з вищим за статусом іншим, індивід порівнює себе з особою, яка переважає його у функціонуванні у значимих сферах. Означене порівняння може допомогти індивіду визначити цілі у власних зусиллях первинного контролю та сконструювати шляхи досягнення таких цілей. У цьому випадку порівняння з вищим за статусом іншим прямо підтримує первинний контроль ефектами оточуючого середовища [23].

При порівнянні з нижчим за статусом іншим індивід порівнює себе з іншою особою, яка займає гіршу позицію, є менш успішною за нього в значимій сфері. Порівняння з нижчим іншим як стратегія вторинного контролю допомагає індивіду захистити власну самоцінність і, таким чином, регулює його емоційні й мотиваційні ресурси [23]. Цей механізм є особливо важливим, коли індивід переживає втрату чи стикається із загрозою можливої втрати.

Порівняння з подібними до себе іншими (горизонтальне порівняння, як його називають автори), можливо, виконує обидві функції. З одного боку, горизонтальне порівняння може допомогти удосконалити самооцінку у сферах, у яких об'єктивні критерії успіху складно визначити. З іншого боку, у ситуації втрати горизонтальне порівняння з індивідами, що переживають подібний досвід, може компенсувати деякі негативні наслідки втрати для самоцінності (самоповаги) особистості [23, с. 610].

Не підлягає сумніву те, що в процесі дорослішання та старіння індивіди стикаються з постійними здобутками й втратами [2; 25]. Отже, з одного боку, індивіди можуть отримувати позитивний ефект від соціального порівняння з більш зрілими чи обдарованими особами в процесі особистісного зростання за допомогою первинного контролю. З іншого – стикаючись з втратами, що виникають у процесі життя й кількість яких більшає з віком, індивід долучається до компенсаторних стратегій вторинного контролю задля захисту власної самоцінності [18; 24; 37]. Це, зокрема, стосується таких утрат, що сприймаються індивідом як неконтрольовані. Дослідження продемонстрували, що зростання подібних неконтрольованих утрат очікується в процесі старіння – з настанням похилого віку [20; 25]. Таким чином, порівняння з нижчим за статусом іншим – з іншими дорослими похилого віку, які стикнулися з більш сильним спадом і більшими втратами, зумовленим віковими особливостями, може бути використане як компенсаторна стратегія вторинного контролю для потенційно збиткових ефектів, пов'язаних із віковим зниженням самоцінності.

Дорослі будь-якого віку, але дорослі похилого віку особливо, очікують настання більшого, аніж для себе, спаду та пов'язаних з віком утрат «для більшості інших людей» [22]. Зокрема, дорослі, які особисто стикнулися з проблемами в певних сферах, приписують наявність серйозніших проблем у цих сферах більшості представників цього віку [31]. Можна сказати, що ті досліджувані, які мають досвід загроз в окремій конкретній сфері буття, у сприйнятті вибірково знижують статус своїх однолітків стосовно цієї конкретної сфери.

Водночас пов'язані з розвитком домагання відображаються в дорослих похилого віку на рівні порівняння з вищим за статусом іншим орієнтацією на соціальне порівняння з молодими дорослими, тоді як молоді дорослі орієнтуються радше на порівняння з особами раннього середнього віку [22].

В. Томас пояснює описаний вище парадокс терміном «розрив очікувань» [38]. Розрив очікувань між Я-концепцією та концепціями інших (генералізованого іншого, який є узагальненим уявленням про середньо статистичного представника певної групи) є результатом зниження дорослими похилого віку своїх прагнень на основі стереотипних очікувань спаду, пов'язаного з віком. Оскільки індивід є старим, він, відповідно, має менші очікування порівняно із середнім віком і молодістю [1; 3], і ці очікування простіше реалізувати у власній життєдіяльності. Подібні засновані на стереотипах прагнення врегулювання можуть призвести в деяких дорослих похилого віку до зростання задоволеності життям. Порівнюючи себе з однолітками, здорова й активна людина, можливо, сприйматиме себе як виняток із правил. У такий спосіб негативні вікові стереотипи можуть виконувати адаптивну функцію в зростання самоцінності дорослих похилого віку, на противагу спаду, асоційованому зі старістю.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, процеси дорослішання та старіння необхідно вивчати, зважаючи на їх зумовленість історичним, культурним та особистим контекстом. Наявні в суспільстві стереотипи щодо дорослішання та старіння особистості ретранслюються як засобами мас-медіа, так і членами означеного суспільства. Певним чином вони зумовлюють і сприйняття процесів дорослішання та старіння загалом, і уявлення про те, що означає бути людиною певного віку, і перестороги, що виникають в індивіда при наближенні до нового життєвого етапу – переходу до іншої вікової категорії. На рівні самосприйняття – уявлення про себе як про людину певного віку формується за допомогою процесів соціального порівняння. Зіставляючи себе з представниками інших вікових груп, індивід формує вікове самосприйняття. У про-

цесі соціального порівняння індивід є радше схильним до демонстрації прихильності до себе, аніж до інших – представників тієї ж вікової групи, що на рівні вікового самосприйняття проявляється в уявленнях про вигіднішу стосовно інших позицію.

ЛІТЕРАТУРА:

- Baltes P., Baltes M. Psychological perspectives on successful aging: the model of selective optimisation with compensation. *Successful Aging: Perspectives from the Behavioral Sciences* / ed. by P. Baltes, M. Baltes. New York : Cambridge University Press, 1990. P. 1–34.
- Baltes P.B. Theoretical propositions of life-span developmental psychology: On the dynamics between growth and decline. *Developmental Psychology*, 1987. Vol. 23. P. 611–626.
- Baltes P.B. The dynamics between growth and decline. *Contemporary Psychology*, 1989. Vol. 34. P. 983–984.
- Binstock R.H. Old Age Policies, Politics, and Ageism. *Generations*, 2005. Vol. 29 (3). P. 73–78.
- Bonnesen J.L., Burgess E.O. Senior moments: the acceptability of an ageist phrase. *Journal of Aging Studies*, 2004. Vol. 18 (2). P. 123–142.
- Borges M.A., Dutton L.J. Attitudes toward aging: Increasing optimism found with age. *The Gerontologist*. 1976. Vol. 16. P. 220–224.
- Bultena G., Powers E. Effects of age-grade comparisons on adjustment in later life. *Time, roles and self in old age* / ed. by J. Gubrium. New York : Behavioral Publications, 1976. P. 165–178.
- Cardinali R., Gordon Z. Ageism: No Longer the Equal Opportunity Stepchild. *Equal Opportunities International*, 2002. Vol. 21 (2). P. 58–68.
- Chaney D. Creating memories. Some images of aging in mass tourism. *Images of Aging. Cultural Representation of Later Life* / ed. by M. Featherstone & A. Wernick. London, New York : Routledge, 1995. P. 209–224.
- Cuddy A.J.C., Norton M., Fiske S.T. This old stereotype: The pervasiveness and persistence of the elderly stereotype. *Journal of Social Issues*, 2005. Vol. 61. P. 267–285.
- Cumming E., Henry W.E. Growing Old: The Process of Disengagement. New York : Basic Books, 1961. 293 p.
- Fealy G., McNamara M., Pearl M., Lyons I. Constructing aging and age identities: a case study of newspaper discourses. *Aging and Society*, 2012. Vol. 32 (1). P. 85–102.
- Fennell G., Phillipson C., Evers H. The Sociology of Old Age. Philadelphia : Open University Press, 1988. 200 p.
- Gullette M.M. Aged by Culture. Chicago : University of Chicago Press, 1997. 280 p.
- Handbook of Communication and Aging Research / ed. by J.F. Nussbaum & J. Coupland. Mahwah NJ : Laurence Erlbaum Associates. 597 p.
- Harris L., Associates. Aging in the eighties: America in transition, Washington, DC : National Council on the Aging, 1981. 218 p.
- Harris L., Associates. The myth and reality of aging in America. Washington, DC : National Council on the Aging, 1975. 245 p.
- Heckhausen J. Developmental regulation across adulthood: Primary and secondary control of age-related challenges. *Developmental Psychology*. 1997. Vol. 33. P. 176–187.
- Heckhausen J. Developmental regulation in adulthood: Age-normative and sociostructural constraints as adaptive challenges. New York : Cambridge University Press, 1999. 250 p.
- Heckhausen J., Baltes P.B. Perceived controllability of expected psychological change across adulthood and old age. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences*, 1991. Vol. 46. P. 165–173.
- Heckhausen J., Brim O. Perceived problems for self and others: Self-protection by social downgrading throughout adulthood. *Psychology and Aging*, 1997. Vol. 12. P. 610–619.
- Heckhausen J., Krueger J. Developmental expectations for the self and most other people: Age grading in three functions of social comparison. *Developmental Psychology*, 1993. Vol. 29. P. 539–548.
- Heckhausen J., Schulz R. A life-span theory of control. *Psychological Review*. 1995. Vol. 102. P. 284–304.
- Heckhausen J., Schulz R. Optimisation by selection and compensation: Balancing primary and secondary control in life-span development. *International Journal of Behavioral Development*. 1993. Vol. 16. P. 287–303.
- Heckhausen J., Dixon R., Baltes P. Gains and losses in development throughout adulthood as perceived by different adult age groups. *Developmental Psychology*. 1989. Vol. 25. P. 109–121.
- Hockey J., James A. Social Identities Across the Life Course. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, UK ; New York : Palgrave Macmillan, 2003. 241 p.
- Horton S., Baker J., Cote J., Deakin J.M. Understanding seniors' perception and stereotypes of aging. *Educational Gerontology*, 2008. Vol. 34 (11). P. 997–1017.
- Lin M.-C., Hummert M.L., Harwood J. Representation of age identities in online discourse. *Journal of Aging Studies*. 2004. Vol. 18. P. 261–274.
- Martin R., Williams C., O'Neill D. Retrospective analysis of attitudes to ageing in the Economist: apocalyptic demography for opinion formers. *The BMJ Clinical Research*. 2009. P. 339. b4914.
- Media Takes: On Aging. Styleguide for journalism, entertainment and advertising/ ed. by N.S. Dahmen, R. Cozma. Sacramento, CA: International Longevity Center-USA & Aging Services of California, 2009. 58 p.
- O'Gorman H.J. False consciousness of kind: Pluralistic ignorance among the aged. *Research on Aging*. 1980. Vol. 2. P. 105–128.
- Phelan A. Socially constructing older people: examining discourses which can shape nurses' understanding and practice. *Journal of Advanced Nursing*. 2011. Vol. 67 (4). P. 893–903.
- Phillips J., Ajrouch K., Hillcoat-Nalletamby S. Key Concepts in Social Gerontology. London : Sage Publications Ltd, 2010. 248 p.

34. Pollak O. *Social Adjustment in Old Age*, New York : Social Science Research Council, 1948. 199 p.
35. Robinson J., Skill T. Media usage, patterns and portrayals of the elderly. *Handbook of Communication and Aging Research* / ed. by J.F. Nussbaum & J. Coupland. NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 1995. P. 359–392.
36. Schulz R., Fritz S. Origins of stereotypes of the elderly: An experimental study of the self-other discrepancy. *Experimental Aging Research*, 1988. Vol. 13. P. 189–195.
37. Schulz R., Heckhausen J. A life-span model of successful aging. *American Psychologist*, 1996. Vol. 51. P. 702–714.
38. Thomas W.C. The expectation gap and the stereotype of the stereotype: Images of old people. *The Gerontologist*, 1981. Vol. 21. P. 402–407.
39. Westerhof G., Tulle E. Meanings of ageing and old age: discursive contexts, social attitudes and personal identities. *Ageing in Society* / ed. by J. Bond, S. Peace & F. Dittmann-Kohli. London : Sage, 2007. P. 235–254.
40. Williams A.M., Wadleigh P.M., Ylanne V. Images of older people in UK magazine advertising: toward a typology. *International Journal of Aging and Human Development*, 2010. Vol. 71 (2). P. 83–114.
41. Wood J.V. Theory and research concerning social comparisons of personal attributes. *Psychological Bulletin*. 1989. Vol. 106. P. 21–248.
42. Wright S. It depends on how you look at it. *Nursing Standard*. 2002. Vol. 17 (13). P. 22–23.
43. Ylanne V. *Representing Aging: Images and Identities*. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2012. 275 p.